

Research Paper

The Role of Cyberspace in Shaping and Steering Political-Social Action: A Case Study of Tunisia and Egypt

Ali Aghanabi Qolhaki*²

1. Master's Student in Political Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

ARTICLE INFO

PP: 579-598

Use your device to scan and read
the article online

Keywords: *Political action, Arab Spring, Tunisia, Egypt, social networks.*

Abstract

Over the past decade, social media platforms have emerged as crucial arenas for the expression and expansion of public dissent, particularly in the Middle East. One of the most prominent examples of this trend is the role of social media in the 2011 Arab Spring movements, especially in Tunisia and Egypt. This study seeks to answer the question: How did various social media platforms influence political actions in these two countries? The primary objective is to analyze and explain the mechanisms through which these platforms contributed to the formation and spread of protests, and how they enabled citizen participation in the digital public sphere amid intense political repression. The central hypothesis of the research is that social media played an active role in political mobilization in Tunisia and Egypt by capturing public opinion and facilitating the coordination and dissemination of messages. This qualitative study relies on documentary and library-based data and utilizes tools such as note-taking, tables, charts, and maps to collect and analyze information. The findings indicate that social media, especially in the early stages of the uprisings, acted as facilitators in organizing and rapidly spreading information. However, they were not the root cause of the revolutions. Rather, they served as powerful tools that enabled political activists and ordinary citizens to accelerate mobilization, coordinate actions, and share information. The case studies of Tunisia and Egypt demonstrate that social media can empower ordinary citizens to play a direct role in political discourse and information dissemination.

Citation: AghaNabi Qolhaki, A. (2024). **The role of cyberspace in shaping and guiding socio-political action; Case study: Tunisia and Egypt.** *Geography (Regional Planning)*, 14(57), 579-598

DOI: 10.22034/jgeoq.2025.470941.4125

* **Corresponding Author:** Ali Aghanabi Qolhaki **Email:** golhaki_ali34@gmail.com

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

In the present era, social media has become one of the most important communication and political tools in various societies. These platforms not only enable the exchange of information and the expansion of connections between individuals, but also have become a space for the formation of collective actions and political participation of citizens. The expansion of access to the Internet and digital tools, especially in developing countries, has provided unprecedented opportunities for people to express their views and demands in a situation where traditional media are under the control of governments. Meanwhile, Arab countries have witnessed a fundamental transformation in their political and social space in recent years, part of which has been shaped by the emergence and expansion of social media. The turning point of this transformation can be seen in the events of the Arab Spring in 2011; when people in Tunisia and Egypt, using social networks such as Facebook, Twitter and YouTube, began to organize demonstrations, public information and coordinate protests. Unlike in the past, when governments were able to completely control the flow of information, social media has allowed citizens to transcend censorship and repression and play a role in the virtual public sphere. This has raised important questions about the real role of social media in shaping social movements, the extent to which they influence public opinion, and their function in political authority structures in non-democratic societies.

Methodology

The method of conducting this research is qualitative. The qualitative research method based on documentary and library data is one of the most common approaches in the humanities and social sciences. This method relies on the systematic analysis of written, visual, and archival sources to reveal patterns, meanings, and social processes. Unlike quantitative techniques that focus on measurement and statistical analysis, qualitative document analysis uses an interpretive, contextual, and historical approach to understanding phenomena. Documentary and library research involves collecting data from a variety of sources such as academic books, scholarly articles, government publications, historical archives,

organizational documents, reports, newspapers, and even audio and video media.

Results and Conclusion

The Arab Spring movements in Tunisia and Egypt, as a turning point in the contemporary history of the Middle East, represent a profound transformation in the role of digital technologies and cyberspace in political and social mobilization. Focusing on Tunisia and Egypt, this study examines the mechanisms by which social media has influenced political action, showing that these platforms have acted not only as communication tools but also as new infrastructures of power and resistance. The findings of this study suggest that cyberspace has played a role at three key levels: organizing protests, circumventing state censorship, and shaping alternative discourses. However, this role has been defined in the context of specific political, economic, and social structures and cannot be considered a sole agent of change. The Arab Spring, especially in Tunisia and Egypt, has shown that cyberspace can be an enabler of collective action, but it cannot replace structural transformation. Social media gave protesters a means to organize, inform, and unite, but their ultimate victory depended on factors beyond the digital space. This research emphasizes the need for a more complex understanding of the relationship between technology and political change, one in which technology is not the cause but rather a facilitator of political processes. In today's world, cyberspace will remain a central pillar of political activism, but its future depends on activists' ability to adapt to state repression and the role of the international community in upholding digital rights.

References

1. Allagui, I., & Kuebler, J. (2011). "The Arab Spring and the Role of ICTs: Editorial Introduction." *International Journal of Communication*, 5, 1435–1442.
2. Anderson, L. (2011). *Demystifying the Arab Spring: Parsing the Differences Between Tunisia, Egypt, and Libya*. *Foreign Affairs*, 90(3), 2–7.
3. Aouragh, M., & Alexander, A. (2011). The Egyptian Experience: Sense and Nonsense of the Internet Revolution. *International Journal of Communication*, 5, 1344–1358.
4. Bayat, A. (2010). *Life as Politics: How Ordinary People Change the Middle East*. Stanford University Press.
5. Bennett, W. L., & Segerberg, A. (2013). *The Logic of Connective Action: Digital Media and the Personalization of Contentious Politics*. Cambridge University Press.
6. Bowen, G. A. (2009). *Document analysis as a qualitative research method*. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27–40. <https://doi.org/10.3316/QRJ0902027>
7. Breuer, A. (2012). The Role of Social Media in Mobilizing Political Protest: Evidence from Tunisia. German Development Institute Discussion Paper.
8. Bryman, A. (2016). *Social Research Methods* (5th ed.). Oxford University Press.
9. Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
10. Castells, M. (2009). *Communication Power*. Oxford University Press.
11. Castells, M. (2012). *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*. Cambridge: Polity Press.
12. Castells, M. (2012). *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*. Polity Press.
13. Chivvis, C. S. (2014). *Toppling Qaddafi: Libya and the Limits of Liberal Intervention*. Cambridge University Press.
14. Deibert, R. (2015). *Black Code: Surveillance, Privacy, and the Dark Side of the Internet*. Signal.
15. Deibert, R. (2019). The Road to Digital Unfreedom: Three Painful Truths About Social Media. *Journal of Democracy*, 30(1), 25–39.
16. Eltantawy, N., & Wiest, J. B. (2011). "The Arab Spring: Social Media in the Egyptian Revolution." *International Journal of Communication*, 5, 1207–1224.
17. Eltantawy, N., & Wiest, J. B. (2011). Social Media in the Egyptian Revolution: Reconsidering Resource Mobilization Theory. *International Journal of Communication*, 5, 1207–1224.
18. Freedom House. (2010). *Freedom in the World Reports*. <https://freedomhouse.org>
19. Grewal, S. (2021). *The success of Tunisia's democratic experiment*. Brookings Institution.
20. Howard, A., & Hussain, M. (2011). *The Role of Digital Media*. *Journal of Democracy*, 22(3), 35–48.
21. Howard, P. N., & Hussain, M. M. (2013). *Democracy's Fourth Wave? Digital Media and the Arab Spring*. Oxford University Press.
22. Howard, P. N., & Hussain, M. M. (2013). *Democracy's Fourth Wave? Digital Media and the Arab Spring*. Oxford University Press.
23. ILO. (2011). *Global Employment Trends for Youth 2011*. International Labour Organization.
24. International Telecommunication Union. (2011). *Measuring the Information Society Report*.
25. Khamis, S., & Vaughn, K. (2011). "Cyberactivism in the Egyptian Revolution: How Civic Engagement and Citizen Journalism Tilted the Balance." *Arab Media & Society*, 14.
26. Khondker, H. H. (2011). Role of the New Media in the Arab Spring. *Globalizations*, 8(5), 675–679.
27. Kirkpatrick, D. D. (2013). *Into the Hands of the Soldiers: Freedom and Chaos in Egypt and the Middle East*. Viking.

28. Lim, M. (2012). Clicks, Cabs, and Coffee Houses: Social Media and Oppositional Movements in Egypt. *Journal of Communication*, 62(2), 231–248.
29. Matthiesen, T. (2013). *Sectarian Gulf: Bahrain, Saudi Arabia, and the Arab Spring That Wasn't*. Stanford University Press.
30. Ottaway, M. (2011). *The New Moroccan Constitution: Real Change or More of the Same?* Carnegie Endowment for International Peace.
31. Phillips, C. (2016). *The Battle for Syria: International Rivalry in the New Middle East*. Yale University Press.
32. Prior, L. (2003). *Using Documents in Social Research*. SAGE Publications.
33. Rid, T. (2020). *Active Measures: The Secret History of Disinformation and Political Warfare*. Farrar, Straus and Giroux.
34. Salisbury, P. (2015). *Yemen: Stemming the Rise of a Chaos State*. Chatham House.
35. Scott, J. (1990). *A Matter of Record: Documentary Sources in Social Research*. Polity Press.
36. Stepanova, E. (2011). *The Role of Information Communication Technologies in the “Arab Spring”*. Moscow: Carnegie Moscow Center.
37. Sunstein, C. R. (2018). *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*. Princeton University Press.
38. The Economist. (2016, January 9). Charting five years since the onset of the Arab spring. *The Economist*. URL: <https://www.economist.com/graphic-detail/2016/01/11/the-arab-spring-five-years-on>
39. Transparency International. (2010). *Corruption Perceptions Index*. <https://transparency.org>
40. Tufekci, Z., & Wilson, C. (2012). Social Media and the Decision to Protest: Observations From Tahrir Square. *Journal of Communication*, 62(2), 363–379.
41. UNDP. (2010). *Human Development Report: The Real Wealth of Nations*.
42. World Bank. (2011). *World Development Indicators*. <https://databank.worldbank.org>
43. Yin, R. K. (2018). *Case Study Research and Applications: Design and Methods* (6th ed.). SAGE Publications.

مقاله پژوهشی

نقش فضای مجازی در شکل دهی و راهبری کنش سیاسی- اجتماعی؛ مورد مطالعه: تونس و مصر

علی آقایی قلهکی* - دانشجوی کارشناسی ارشد علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>در یک دهه اخیر، رسانه‌های اجتماعی به بستری مهم برای بروز و گسترش اعتراضات مردمی در کشورهای مختلف، به‌ویژه در خاورمیانه، تبدیل شده‌اند. یکی از برجسته‌ترین نمونه‌های این پدیده، نقش رسانه‌های اجتماعی در جنبش‌های سیاسی بهار عربی در سال ۲۰۱۱، به‌ویژه در تونس و مصر، است. پرسش اصلی این پژوهش آن است که پلتفرم‌های مختلف شبکه‌های اجتماعی چگونه بر کنش‌های سیاسی در این دو کشور تأثیر گذاشته‌اند؟ هدف پژوهش، تحلیل و تبیین سازوکارهای اثرگذاری این پلتفرم‌ها بر شکل‌گیری و گسترش اعتراضات و نحوه مشارکت شهروندان در فضای عمومی مجازی در شرایط سرکوب شدید سیاسی است. فرضیه اصلی پژوهش این است که رسانه‌های اجتماعی با در دست‌گیری افکار عمومی و ایفای نقش در هدایت و هماهنگی پیام‌ها، توانسته‌اند در روند کنش‌های سیاسی در تونس و مصر نقشی فعال ایفا کنند. پژوهش حاضر به روش کیفی و با استفاده از داده‌های اسنادی و کتابخانه‌ای انجام شده و از ابزارهایی مانند فیش‌برداری، جداول، نمودارها و نقشه‌ها برای گردآوری و تحلیل اطلاعات بهره گرفته شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که رسانه‌های اجتماعی به‌ویژه در مراحل اولیه اعتراضات، نقش تسهیل‌گر در سازماندهی و انتشار سریع اطلاعات داشته‌اند. با این حال، این رسانه‌ها به‌عنوان علت بروز انقلاب‌ها عمل نکرده‌اند، بلکه ابزارهایی قدرتمند برای تسریع، هماهنگی و اطلاع‌رسانی در اختیار فعالان سیاسی و شهروندان قرار داده‌اند. مطالعه موردی تونس و مصر نشان می‌دهد که رسانه‌های اجتماعی می‌توانند به شهروندان عادی امکان نقش‌آفرینی مستقیم در فضای سیاسی و اطلاع‌رسانی بدهند.</p>	<p>شماره صفحات: ۵۷۹-۵۹۸</p> <p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p>
	<p>واژه‌های کلیدی: کنش سیاسی، بهار عربی، تونس، مصر، شبکه‌های اجتماعی</p>

استناد: آقایی قلهکی، علی. (۱۴۰۳). نقش فضای مجازی در شکل دهی و راهبری کنش سیاسی- اجتماعی؛ مورد مطالعه: تونس و

مصر. فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)، ۱۴(۵۷)، صص: ۵۷۹-۵۹۸

DOI:10.22034/jgeoq.2025.470941.4125

مقدمه

در عصر حاضر، رسانه‌های اجتماعی به یکی از مهم‌ترین ابزارهای ارتباطی و سیاسی در جوامع مختلف تبدیل شده‌اند. این پلتفرم‌ها نه تنها امکان تبادل اطلاعات و گسترش ارتباطات میان افراد را فراهم می‌کنند، بلکه به فضایی برای شکل‌گیری کنش‌های جمعی و مشارکت سیاسی شهروندان بدل شده‌اند. گسترش دسترسی به اینترنت و ابزارهای دیجیتال به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه، فرصت‌های بی‌سابقه‌ای را برای مردم فراهم کرده است تا در شرایطی که رسانه‌های سنتی تحت کنترل دولت‌ها هستند، بتوانند دیدگاه‌ها و مطالبات خود را بیان کنند. در این میان، کشورهای عربی در سال‌های اخیر شاهد نوعی تحول اساسی در فضای سیاسی و اجتماعی خود بوده‌اند که بخشی از آن، به واسطه ظهور و گسترش رسانه‌های اجتماعی شکل گرفته است. نقطه عطف این تحول را می‌توان در رخداد‌های بهار عربی در سال ۲۰۱۱ میلادی مشاهده کرد؛ زمانی که مردم در کشورهای تونس و مصر، با بهره‌گیری از شبکه‌های اجتماعی مانند فیس‌بوک، توئیتر و یوتیوب، اقدام به سازماندهی تظاهرات، اطلاع‌رسانی عمومی و هماهنگی اعتراضات کردند. برخلاف شرایط گذشته که دولت‌ها قادر به مهار و کنترل کامل جریان اطلاعات بودند، رسانه‌های اجتماعی به شهروندان امکان دادند تا از مرزهای سانسور و سرکوب عبور کرده و در حوزه عمومی مجازی نقش‌آفرین شوند. این امر پرسش‌های مهمی را درخصوص نقش واقعی رسانه‌های اجتماعی در شکل‌دهی به جنبش‌های اجتماعی، میزان تأثیرگذاری آن‌ها بر افکار عمومی و کارکردشان در ساختارهای اقتدار سیاسی در جوامع غیردموکراتیک مطرح کرده است.

در همین راستا، پژوهش‌های متعددی در سطح بین‌المللی انجام شده است که هر کدام از زاویه‌ای خاص به این پدیده نگریده‌اند. برخی پژوهشگران از جمله کاستلز (۲۰۱۲) معتقدند که شبکه‌های اجتماعی با فراهم کردن زیرساخت ارتباطی افقی، نوعی «قدرت شبکه‌ای» ایجاد کرده‌اند که می‌تواند ساختارهای سنتی قدرت را به چالش بکشد. در مقابل، برخی دیگر این باور را مطرح کرده‌اند که نقش رسانه‌های اجتماعی اغلب به عنوان ابزاری تسهیل‌گر است و تأثیر آن‌ها بستگی تام به زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی دارد. همچنین پژوهش‌هایی با تمرکز بر مورد تونس و مصر نشان داده‌اند که اگرچه رسانه‌های اجتماعی نقش مؤثری در تسریع و گسترش اعتراضات داشته‌اند، اما عوامل ساختاری همچون فقر، فساد، بیکاری و عدم پاسخگویی حکومت‌ها، نقش‌های بنیادی‌تری در شکل‌گیری نارضایتی عمومی ایفا کرده‌اند.

جدول ۱. پیشینه پژوهش

نویسنده / نویسندگان	عنوان پژوهش / سال	مورد مطالعاتی	یافته‌های کلیدی	روش‌شناسی پژوهش
هاوارد، ای. و حسین، ام. (۲۰۱۱)	نقش رسانه‌های دیجیتال در خیزش‌های عربی	تونس و مصر	رسانه‌های دیجیتال ابزار هماهنگی، آگاهی‌بخشی و انسجام بودند؛ نه عامل اصلی بلکه تسهیل‌گر قدرتمند تغییر.	مطالعه تطبیقی کیفی همراه با تحلیل محتوای رسانه‌ای
التانناوی، ان و ویست، جی بی (۲۰۱۱)	رسانه‌های اجتماعی در انقلاب مصر و بازنگری نظریه بسیج منابع	مصر	رسانه‌های اجتماعی ابزار کلیدی در بسیج و هماهنگی اعتراضات؛ به چالش کشیدن الگوهای سنتی سازماندهی.	تحلیل نظری و تجربی با منابع ثانویه
کاستلز، م. (۲۰۱۲)	شبکه‌های خشم و امید	تونس و مصر (نگاه جهانی)	قدرت جنبش‌های شبکه‌ای و اینترنت به‌عنوان فضای تولید هویت و ضدقدرت را تحلیل می‌کند.	چارچوب جامعه‌شناختی و مطالعات روایی موردی
لیم، م. (۲۰۱۲)	کلیک‌ها، تاکسی‌ها و کافه‌ها: رسانه‌های اجتماعی و جنبش‌های اعتراضی در مصر	مصر	کنش‌گری آنلاین با شبکه‌های فیزیکی آمیخته بود؛ فضای سایبر تقویت‌کننده نارضایتی‌ها و فرهنگ مقاومت.	پژوهش قوم‌نگارانه و تحلیل ردپای دیجیتال

تحلیل مفهومی و مرور ادبیات	رسانه‌های جدید سانسور دولت را دور زدند و مبارزات محلی را جهانی ساختند.	بهار عربی با تمرکز بر تونس و مصر	نقش رسانه‌های جدید در بهار عربی	خوندکر، اچ. (۲۰۱۱)
تحلیل سیاست‌محور از داده‌های ارتباطی دیجیتال	فناوری‌های دیجیتال نقش شتاب‌دهنده داشتند، نه علت انقلاب؛ تسهیل‌گر بسیج سیاسی بودند.	تونس و مصر	نقش فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات در بهار عربی	استیانووا، ای. (۲۰۱۱)
پژوهش تجربی مبتنی بر پیمایش از معترضان	رسانه‌های اجتماعی تصمیم‌گیری و لجستیک اعتراض را شکل دادند؛ در رسیدن به «جرم بحرانی» مؤثر بودند.	مصر	رسانه‌های اجتماعی و تصمیم برای مشارکت در اعتراضات: مشاهداتی از میدان تحریر	توفکچی، زی و ویلسون، سی (۲۰۱۲)
تحلیل گفتمان انتقادی و مصاحبه	نقد روایت «انقلاب فیس‌بوکی»؛ تأکید بر زمینه‌های اجتماعی و ساختاری ناراضی‌تی.	مصر	تجربه مصر: نقد و تحلیل روایت «انقلاب اینترنتی»	آوراگ، م. و الکساندر، ا. (۲۰۱۱)
روش‌شناسی ترکیبی شامل تحلیل داده‌های دیجیتال	رابطه معنادار میان استفاده از رسانه‌های اجتماعی و شدت اعتراض‌ها، به‌ویژه در مناطق شهری.	تونس	نقش رسانه‌های اجتماعی در بسیج اعتراضات سیاسی: شواهدی از تونس	برونر، آ. (۲۰۱۲)

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۳

با توجه به این پیشینه، پژوهش حاضر بر آن است تا با تمرکز بر دو کشور تونس و مصر به بررسی دقیق‌تر این پرسش بپردازد که پلتفرم‌های مختلف شبکه‌های اجتماعی چگونه کنش‌های سیاسی را در این دو کشور تحت تأثیر قرار داده‌اند. هدف پژوهش، تبیین مکانیزم‌های اثرگذاری رسانه‌های اجتماعی بر فرایندهای سیاسی و مشارکت مردمی در بسترهای غیر دموکراتیک است. سؤال اصلی پژوهش بدین شرح است که پلتفرم‌های مختلف شبکه‌های اجتماعی چگونه بر کنش‌های سیاسی در کشورهای تونس و مصر تأثیر گذاشته‌اند؟

رویکرد نظری

برای تحلیل نقش رسانه‌های اجتماعی در کنش‌های سیاسی در کشورهای تونس و مصر از نظریه قدرت شبکه‌ای^۱ مانوئل کاستلز^۲ بهره گرفته شده است که در آثار او به ویژه در کتاب قدرت ارتباطات (Communication Power, 2009) و ظهور جامعه شبکه‌ای (The Rise of the Network Society, 1996) به تفصیل تبیین شده است. کاستلز، جامعه معاصر را در چارچوب مفهومی «جامعه شبکه‌ای» تعریف می‌کند؛ جامعه‌ای که در آن، ساختارهای اجتماعی، روابط قدرت و کنش‌های سیاسی و فرهنگی به‌صورت فزاینده‌ای در قالب شبکه‌های دیجیتال سازماندهی می‌شوند.

کاستلز معتقد است که در جامعه شبکه‌ای، قدرت نه از طریق سلسله‌مراتب‌های سنتی بلکه از طریق توانایی در ساختن، برنامه‌ریزی و کنترل شبکه‌ها اعمال می‌شود. به عبارت دیگر، «قدرت شبکه‌ای» توانایی درون‌یابی در شبکه‌های اطلاعاتی و ارتباطی است؛ و «قدرت برنامه‌ای» به معنای توانایی در تعریف اهداف و منطق عمل درون این شبکه‌ها. در این چارچوب، رسانه‌های اجتماعی به‌عنوان بخشی از ساختار شبکه‌ای جدید، بستری برای تولید و بازتوزیع معنا و روایت‌های جمعی فراهم می‌کنند. کاستلز تأکید می‌کند که در جهان امروز، نبرد اصلی میان قدرت و مقاومت، نه در خیابان، بلکه در حوزه ارتباطات است. فضای مجازی، که او آن را فضای جریان‌ها^۳ می‌نامد، محیطی است که در آن معنا ساخته می‌شود و در سطح جهانی پخش می‌شود. به همین دلیل، آن‌ها که بتوانند روایت‌ها و نمادها را در این فضا هدایت و برنامه‌ریزی کنند، قدرت واقعی را در اختیار دارند.

1. Network Power

2. Manuel Castells

3. space of flows

در زمینه جنبش‌های بهار عربی، نظریه کاستلز کمک می‌کند تا درک کنیم که چگونه شبکه‌های اجتماعی فضایی جایگزین برای حوزه عمومی سنتی فراهم کردند، حوزه‌ای که در شرایط سرکوب رسانه‌ای، به شهروندان امکان مشارکت، اعتراض و روایت‌گری داد. در این فضا، کاربران عادی به تولیدکنندگان معنا تبدیل شدند و با به اشتراک‌گذاری تصاویر، اخبار و روایت‌های بدیل، ساختارهای رسمی قدرت را به چالش کشیدند. کاستلز در کتاب قدرت ارتباطات اشاره می‌کند که «فرایندهای سیاسی در عصر دیجیتال در شبکه‌های ارتباطی رقم می‌خورند، جایی که افکار عمومی شکل می‌گیرد، بسیج اجتماعی ممکن می‌شود و مشروعیت قدرت سیاسی به چالش کشیده می‌شود» (Castells, 2009: 55). او جنبش‌های اجتماعی جدید را شبکه‌های خودمختار^۱ می‌نامد که از طریق رسانه‌های اجتماعی شکل می‌گیرند و قدرت مقاومت را در برابر نهادهای حاکم تمرکز می‌دهند. در نتیجه، چارچوب نظری کاستلز به ما امکان می‌دهد که نقش رسانه‌های اجتماعی را نه صرفاً به عنوان ابزار اطلاع‌رسانی، بلکه به مثابه زیرساخت‌های بازتعریف قدرت و مقاومت در بستر جامعه شبکه‌ای تحلیل کنیم. از این منظر، کنش‌های سیاسی در تونس و مصر را می‌توان در بستر ظهور شبکه‌هایی دانست که از طریق رسانه‌های اجتماعی سازمان یافته و منطق مقاومت را در برابر قدرت‌های سنتی بازتعریف کرده‌اند.

روش پژوهش

روش انجام این پژوهش کیفی است. روش تحقیق کیفی مبتنی بر داده‌های اسنادی و کتابخانه‌ای یکی از رایج‌ترین رویکردها در علوم انسانی و علوم اجتماعی به شمار می‌رود. این روش متکی بر تحلیل نظام‌مند منابع مکتوب، تصویری و آرشیوی است تا الگوها، معانی و فرایندهای اجتماعی را آشکار کند. برخلاف تکنیک‌های کمی که تمرکز آن‌ها بر اندازه‌گیری و تحلیل آماری است، تحلیل کیفی اسناد با رویکردی تفسیری، زمینه‌مند و تاریخی به فهم پدیده‌ها می‌پردازد (Bowen, 2009). تحقیقات اسنادی و کتابخانه‌ای شامل گردآوری داده‌ها از منابع مختلفی مانند کتاب‌های دانشگاهی، مقالات علمی، نشریات دولتی، آرشیوهای تاریخی، اسناد سازمانی، گزارش‌ها، روزنامه‌ها و حتی رسانه‌های صوتی و تصویری است. این منابع صرفاً اطلاعات پس‌زمینه‌ای محسوب نمی‌شوند، بلکه به عنوان شواهد اصلی برای ساختاردهی استدلال‌ها، شناسایی گفتمان‌ها و ردیابی تحولات تاریخی و اجتماعی به کار می‌روند (Prior, 2003).

مزیت این روش در عمق و انعطاف‌پذیری آن نهفته است. این روش به پژوهشگر امکان می‌دهد تا با طیفی گسترده از دیدگاه‌ها روبه‌رو شود، به‌ویژه در مواردی که مشاهده مستقیم یا مصاحبه امکان‌پذیر نیست، مثلاً به دلیل فاصله تاریخی یا محدودیت‌های سیاسی. برای نمونه، پژوهشگران بررسی‌کننده بسیج سیاسی در بهار عربی، اغلب به گزارش‌های رسانه‌ای، آرشیوهای آنلاین و اسناد حکومتی اتکا می‌کنند تا روند وقایع را بازسازی و روایت‌های پیرامون قیام‌ها را تحلیل کنند (Bryman, 2016). تحلیل این داده‌ها می‌تواند با استفاده از روش‌هایی مانند کدگذاری تماتیک، تحلیل گفتمان یا تکنیک‌های تاریخ‌نگارانه انجام شود که به چارچوب نظری تحقیق وابسته است. علاوه بر این، تحلیل اسناد کتابخانه‌ای امکان مثلث‌سازی داده‌ها را از طریق مقایسه منابع مختلف از نویسندگان، نهادها یا گرایش‌های ایدئولوژیک گوناگون فراهم می‌کند. این امر به اعتبار و غنای تفسیر کیفی می‌افزاید. همچنین، این روش به دلیل ماهیت غیرمداخله‌گرانه خود، از برخی دغدغه‌های اخلاقی مرتبط با جمع‌آوری مستقیم داده از جمعیت‌های آسیب‌پذیر اجتناب می‌کند (Yin, 2018).

¹ autonomous networks.

با این حال، این روش نیازمند سطح بالایی از سواد انتقادی است. پژوهشگر باید اعتبار، نویسنده، هدف و زمینه تولید هر سند را ارزیابی کند. همه اسناد از نظر معرفت‌شناختی وزن یکسانی ندارند و بسیاری از آن‌ها ممکن است بازتاب دهنده سوگیری‌های نهادی، حذف‌های عمدی یا تحریف‌های تاریخی باشند (Scott, 1990). بنابراین پژوهشگر کیفی باید ترکیبی از نقد منبع دقیق و حساسیت نظری تأمل‌برانگیز را به کار گیرد تا از تعمیم‌های نابجا یا پذیرش غیرانتقادی ادعاهای متنی پرهیز کند.

منطقه مورد مطالعه

بهار عربی به مجموعه‌ای از اعتراضات ضدحکومتی، قیام‌ها و شورش‌های مسلحانه گفته می‌شود که از اواخر سال ۲۰۱۰ میلادی آغاز شد و بخش بزرگی از جهان عرب را درنوردید. این جنبش‌ها به واسطه نارضایتی گسترده از حکومت‌های اقتدارگرا، سرکوب سیاسی، فساد، نبود فرصت‌های اقتصادی و نقض حقوق بشر شکل گرفتند. اگرچه جرقه نخست این خیزش‌ها در تونس زده شد، اما به سرعت به دیگر کشورها سرایت کرد و هر یک درجات متفاوتی از دگرگونی و بی‌ثباتی سیاسی را تجربه کردند (Anderson, 2011).

۱- تونس

خیزش‌های بهار عربی در تونس از دسامبر ۲۰۱۰ میلادی آغاز شد، زمانی که «محمد بوعزیزی»، دست‌فروش جوان تونسی، در اعتراض به آزار پلیس و فقر گسترده خودسوزی کرد. این اقدام منجر به اعتراضات سراسری شد که در نهایت، در ژانویه ۲۰۱۱ میلادی به فرار و سقوط رئیس‌جمهور وقت «زین‌العابدین بن‌علی» انجامید. تونس تنها کشوری بود که مسیر گذار دموکراتیک نسبتاً موفق را پس از بهار عربی طی کرد (Grewal, 2021).

۲- مصر

الهام‌گرفته از تحولات تونس، اعتراضات گسترده‌ای در مصر در ژانویه ۲۰۱۱ به وقوع پیوست که در نهایت منجر به کناره‌گیری «حسنى مبارک» پس از ۳۰ سال حکومت شد. با این حال، مسیر سیاسی مصر دچار بی‌ثباتی شد و پس از برکناری «محمد مرسی»، رئیس‌جمهور منتخب، در سال ۲۰۱۳، کشور مجدداً به سوی نوعی اقتدارگرایی نظامی بازگشت (Kirkpatrick, 2013).

۳- لیبی

در لیبی، اعتراضات به سرعت به جنگ داخلی تبدیل شد. با مداخله نظامی ناتو، رژیم «معمر قذافی» سرنگون شد و خود او نیز در اکتبر ۲۰۱۱ کشته شد. از آن زمان تاکنون، لیبی با درگیری‌های مداوم میان دولت‌ها و شبه‌نظامیان رقیب مواجه بوده است (Chivvis, 2014).

۴- سوریه

در سوریه، خیزش‌ها در مارس ۲۰۱۱ میلادی با اعتراضات مسالمت‌آمیز آغاز شد، اما به سرعت به جنگ داخلی ویرانگری تبدیل شد. دولت «بشار اسد» با سرکوب خشونت‌آمیز پاسخ داد و کشور به عرصه درگیری‌های پیچیده داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی بدل شد (Phillips, 2016).

۵- یمن

در یمن، اعتراضات مردمی در نهایت منجر به کناره‌گیری «علی عبدالله صالح» در سال ۲۰۱۲ میلادی شد. اما روند گذار سیاسی با شکست مواجه شد و کشور به درگیری داخلی و جنگ نیابتی میان عربستان سعودی و ایران کشیده شد. بحران انسانی حاصل از این درگیری یکی از وخیم‌ترین‌ها در جهان تلقی می‌شود (Salisbury, 2015).

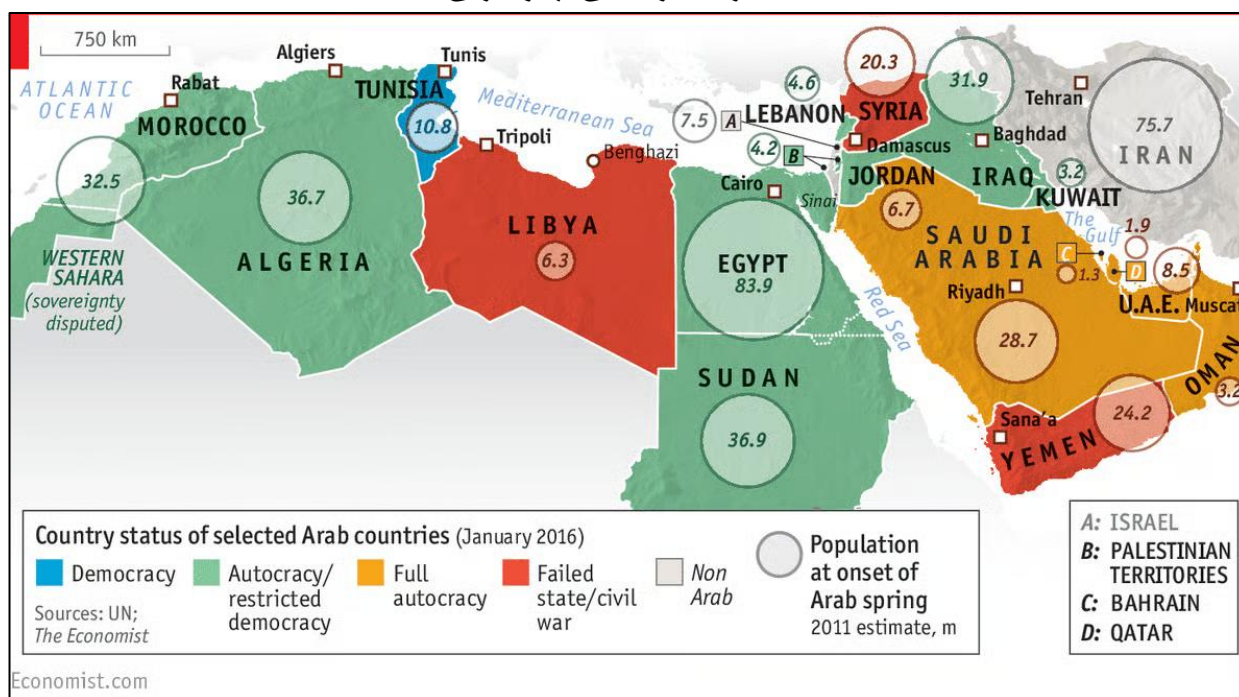
۶- بحرین

در بحرین، قیامی با محوریت اکثریت شیعه علیه حکومت پادشاهی سنی در فوریه ۲۰۱۱ میلادی شکل گرفت. این اعتراضات در ابتدا مسالمت‌آمیز بود، اما با مداخله نظامی شورای همکاری خلیج فارس، به ویژه عربستان سعودی، به شدت سرکوب شد. حکومت پادشاهی همچنان پابرجاست و فضای سیاسی تحت کنترل شدید باقی مانده است (Matthiesen, 2013)

تعدادی از کشورهای عربی دیگر نیز در این دوره شاهد اعتراضات و درخواست اصلاحات بودند، هرچند این تحولات به سرنگونی رژیم منجر نشد:

۱. الجزایر شاهد اعتراضاتی بود که منجر به برخی اصلاحات شد و سرانجام در سال ۲۰۱۹ «عبدالعزیز بوتفلیقه» از قدرت کناره‌گیری کرد، هرچند این رویداد خارج از بازه اصلی بهار عربی بود.
۲. در مراکش، اعتراضات منجر به اصلاحات محدود قانون اساسی توسط پادشاه شد (Ottaway, 2011).
۳. در اردن و عمان نیز اعتراضات کوچکتری رخ داد که با اعطای امتیازهای اقتصادی و اصلاحات جزئی از سوی حکومت‌ها پاسخ داده شد، بدون آن که ساختارهای قدرت به طور بنیادین تغییر کند.

نقشه ۱. گستره جغرافیایی بهار عربی

منبع: (The Economist, 2016, The Arab spring, five years on)

بنابراین بهار عربی نقطه عطفی در تحولات معاصر خاورمیانه و شمال آفریقا بود و تقریباً تمامی کشورهای عربی را به نحوی تحت تأثیر قرار داد. در حالی که کشورهایی چون تونس به سمت دموکراسی حرکت کردند، دیگر کشورها مانند سوریه، لیبی و یمن به ورطه جنگ و بحران‌های انسانی عمیق سقوط کردند. نتایج این جنبش‌ها بسیار متنوع بود و به شدت تحت تأثیر شرایط داخلی، واکنش دولت‌ها و مداخلات بین‌المللی قرار داشت. پیامدهای بلندمدت بهار عربی همچنان ادامه دارد و بر گفتمان‌های سیاسی، اشکال مقاومت مدنی و حکمرانی در منطقه تأثیرگذار است.

دلایل موثر بر وقوع بهار عربی

وقايع بهار عربى بيانگر هم‌گرایی نارضايتی‌های عمیق ساختاری از جمله سرکوب سياسى، بیکارى جوانان، افزایش قیمت مواد غذایی، بیگانگی فرهنگی، و گسترش دسترسی به فناوری‌های دیجیتال بود. هرچند این خیزش‌ها ظاهراً ناگهانی بودند، اما تحلیل شاخص‌های آماری در این کشورها الگوهای سياسى، اقتصادى و اجتماعى مشابهی را نشان می‌دهد که در بروز و گسترش اعتراض‌ها نقش مؤثری داشتند:

۱- شاخص‌های سياسى

پیش از بهار عربى، بیشتر کشورهای درگیر در رتبه‌بندی‌های بین‌المللى دموکراسى و حکمرانى، امتیازهای بسیار پایینی داشتند. طبق گزارش‌های Polity IV و Freedom House در سال ۲۰۱۰:

کشورهایی مانند تونس، مصر، لیبی، سوریه و یمن در دسته «غیردموکراتیک» یا «غیرآزاد» قرار داشتند، با ساختارهای اقتدارگرایانه و مشارکت سياسى بسیار محدود.

تونس در شاخص حقوق سياسى امتیاز ۳ از ۱۰۰ داشت، در حالی که لیبی و سوریه امتیاز ۰ از ۱۰۰ را کسب کرده بودند.

در این کشورها، نخبگان حاکم دهه‌ها بر سر قدرت بودند: بن‌علی (۲۳ سال)، مبارک (۳۰ سال)، قذافى (۴۲ سال)، اسد، صالح (۳۳ سال).

ساختارهای سياسى بسته، فرصت اندکی برای ابراز مسالمت‌آمیز مطالبات فراهم می‌کرد و زمینه‌ساز انفجار نارضايتی‌ها شد.

۲- شاخص‌های اقتصادى

یکی از عوامل مشترک در کشورهای بهار عربى رکود اقتصادى همراه با افزایش نابرابرى بود. داده‌های اقتصادى پیش از وقوع اعتراضات، تصویری نگران‌کننده ارائه می‌داد:

بیکارى جوانان بیش از ۲۵ درصد در تونس و مصر، و بالاتر از ۳۵ درصد در لیبی و سوریه گزارش شده بود (ILO, 2011).

تولید ناخالص داخلی سرانه (بر اساس برابرى قدرت خرید) در سال ۲۰۱۰: لیبی ۱۲۳۰۰ دلار، مصر ۶۱۰۰ دلار، تونس ۸۵۰۰ دلار، و یمن ۲۳۰۰ دلار بود (World Bank, 2011).

افزایش شدید قیمت مواد غذایی در سال‌های ۲۰۰۸ تا ۲۰۱۰ میلادى به‌ویژه اقشار کم‌درآمد در شهرها را تحت فشار قرار داد.

فساد گسترده بود. در شاخص ادراک فساد (۲۰۱۰ میلادى)، بیشتر این کشورها امتیازى کمتر از ۳ از ۱۰ داشتند که نشان دهنده رانت‌خوارى و اقتصاد وابسته به حلقه‌های قدرت بود (Transparency International, 2010).

این نارضايتی‌های اقتصادى، به‌ویژه در میان جوانان تحصیل‌کرده و بیکار، بستری انفجاری برای شورش فراهم آورد.

۳- شاخص‌های فرهنگى و جمعیتى

از نظر فرهنگى و جمعیتى، کشورهای بهار عربى با انباشت جمعیت جوان، روند سریع شهرنشینی و فاصله‌گیری از ساختارهای سنتى مواجه بودند:

میانگین سنی در سال ۲۰۱۰ در مصر ۲۴ سال، تونس ۲۹ سال و یمن ۱۷ سال بود که نشان از جمعیت عمدتاً جوان داشت.

بیش از ۶۰ درصد جمعیت این کشورها در مناطق شهری زندگى می‌کردند که این امر به انتشار سریع اعتراضات و بسیج شهری کمک می‌کرد (UNDP, 2010).

نارضایتی از نخبگان حاکم که اغلب فاسد، منفک از مردم و غرب‌گرایانه تلقی می‌شدند، به افزایش احساس بیگانگی فرهنگی انجامید.

ظهور نسل جدیدی از جوانان تحصیل کرده که خواهان کرامت، حقوق مدنی و مشارکت سیاسی بودند، با فرهنگ سیاسی پدرسالارانه و مبتنی بر وفاداری قبیله‌ای یا قومی در تضاد قرار گرفت (Bayat, 2010).

۴- شاخص‌های فناوری ارتباطات

یکی از عوامل کلیدی در توانمندسازی اعتراضات در کشورهای عربی، گسترش فناوری اطلاعات و ارتباطات^۱ بود: ضریب نفوذ اینترنت در سال ۲۰۱۰ در تونس ۳۴ درصد، مصر ۲۶ درصد و یمن تنها ۴ درصد بود-عدد نسبتاً پایین اما با رشد سریع (International Telecommunication Union, 2011).

ضریب نفوذ تلفن همراه در تونس و مصر بالای ۷۵ درصد بود که امکان هماهنگی پیامکی میان معترضان را فراهم کرد.

استفاده از شبکه‌های اجتماعی مانند فیسبوک و توییتر در میان جوانان رواج داشت؛ مثلاً در ابتدای ۲۰۱۱ میلادی مصر بیش از ۵ میلیون کاربر فیسبوک داشت (Howard & Hussain, 2011).

شبکه‌های ماهواره‌ای مانند الجزیره نقش مهمی در بازنمایی اعتراضات و انتقال پیام آن‌ها به مخاطبان منطقه‌ای ایفا کردند.

فناوری‌های نوین، سانسور رسانه‌ای دولتی را دور زدند، پیام‌های اعتراضی را تقویت کردند و همبستگی دیجیتال میان جوانان عرب را شکل دادند.

تحلیل آماری شاخص‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و فناوری اطلاعات در کشورهای درگیر بهار عربی، آسیب‌پذیری ساختاری مشترک آن‌ها را آشکار می‌سازد. اقتدارگرایی مزمن، فشارهای جمعیتی، طرد اقتصادی، و گسترش ابزارهای ارتباطی زمینه‌ساز بسیج توده‌ای شد. گرچه الگوی دقیق در هر کشور متفاوت بود، اما داده‌ها نشان می‌دهند که تلاقی نارضایتی‌های چندبعدی با امکان ارتباط سریع، جرقه اعتراضات گسترده را زد. درک این الگوها نه‌تنها برای بررسی تحولات گذشته، بلکه برای پیش‌بینی ناآرامی‌های آینده در بافت‌های مشابه اهمیت دارد.

یافته‌ها

فضای سایبری، شمشیری دولبه است که هم‌زمان توانمندسازی و کنترل، بسیج و دستکاری را ممکن می‌سازد. نقش آن در شکل‌دهی و هدایت کنش‌های اجتماعی و سیاسی، عمیق و گسترده است و شیوه‌های ارتباط، سازماندهی، مقاومت و حکمرانی را دگرگون کرده است. با تداوم تحول زیرساخت‌های فناورانه، تاکتیک‌ها و میدان‌های نبرد سیاسی نیز به تبع آن تغییر خواهند کرد. درک دقیق و چندبعدی از فضای سایبری، برای تحلیل جنبش‌های اجتماعی معاصر، مشارکت دموکراتیک و روابط دولت-شهروند در عصر دیجیتال امری ضروری است. در قرن بیست‌ویکم، فضای سایبری تنها یک حوزه فناورانه نیست، بلکه به عرصه‌ای پویا در زمینه‌های اجتماعی و سیاسی تبدیل شده است. از طریق گسترش پلتفرم‌های دیجیتال-شبکه‌های اجتماعی، انجمن‌ها، وبلاگ‌ها و اپلیکیشن‌های پیام‌رسان- فضای سایبری به جزء جدایی‌ناپذیری از سازماندهی، انتشار و تقویت کنش‌های اجتماعی و سیاسی تبدیل شده است. این فضا، ابزارهایی بی‌سابقه را برای کنش‌گران در سراسر جهان، به‌ویژه در رژیم‌های اقتدارگرا و ترکیبی، فراهم کرده تا به بسیج، کنشگری و به چالش کشیدن قدرت بپردازند. یکی از مهم‌ترین کارکردهای فضای سایبری، توانایی

آن در دموکراتیک‌سازی دسترسی به اطلاعات و برهم زدن ساختارهای سنتی تولید و توزیع معناست. معماری ارتباطی این فضا، ارتباطات غیرمتمرکز را ممکن می‌سازد؛ جایی که افراد و گروه‌ها می‌توانند بدون نیاز به رسانه‌های رسمی و کنترل شده دولتی، مستقیماً روایت‌های خود را منتشر کنند. این مدل ارتباطی افقی، به‌ویژه برای جنبش‌های مردمی بسیار توانمندساز است، چرا که امکان شکل‌گیری هویت جمعی، تعیین دستور کار و بسیج سریع را فراهم می‌کند (Castells, 2009).

خیزش‌های بهار عربی، نمونه‌ای بارز از نقش فضای سایبری در شکل‌دهی کنش‌های اجتماعی و سیاسی هستند. در تونس و مصر، فعالان از پلتفرم‌هایی مانند فیسبوک، توئیتر و یوتیوب برای مستندسازی خشونت دولتی، هماهنگی اعتراضات و ایجاد همبستگی فراملی استفاده کردند (Howard & Hussain, 2013). رسانه‌های اجتماعی تنها به‌عنوان ابزار ارتباطی عمل نکردند، بلکه به عاملی شتاب‌دهنده تبدیل شدند که نارضایتی اجتماعی پنهان را به مقاومت سیاسی سازمان‌یافته بدل کردند. با تولید محتوای ویروسی و استفاده از روایت‌پردازی دیجیتال، این جنبش‌ها توانستند توجه بین‌المللی را جلب کرده و بر حکومت‌های سرکوبگر فشار وارد کنند. همچنین، فضای سایبری در شکل‌دهی به افکار عمومی و تأثیرگذاری بر گفتمان سیاسی نقش چشمگیری دارد. از طریق الگوریتم‌هایی که محتوا را به کاربران نمایش می‌دهند، افراد در محیط‌های اطلاعاتی‌ای غوطه‌ور می‌شوند که یا باورهای آن‌ها را تقویت می‌کند (و اتاق‌های پژواک می‌سازد) یا آن‌ها را با دیدگاه‌های متفاوت مواجه می‌سازد. ویژگی مشارکتی پلتفرم‌های دیجیتال، امکان گفت‌وگوی دموکراتیک و کنشگری شهروندی را فراهم می‌کند، هرچند در عین حال مخاطراتی چون اطلاعات نادرست، دوقطبی‌شدن و دستکاری افکار را نیز به همراه دارد (Sunstein, 2018).

علاوه بر این، کنش‌گران سیاسی- از فعالان مردمی گرفته تا نهادهای دولتی- به‌طور فزاینده‌ای از فضای سایبری به‌عنوان میدان تأثیرگذاری راهبردی استفاده می‌کنند. دولت‌ها از ابزارهای دیجیتال برای نظارت، انتشار تبلیغات و عملیات روانی استفاده می‌کنند و به قدرت جنگ روایت‌ها و مدیریت ادراک عمومی در فضای سایبری پی برده‌اند (Rid, 2020). در مقابل، کنش‌گران مدنی نیز از همین بسترها برای پایش حکومت، مطالبه‌گری و تغییر سیاست بهره می‌گیرند. ویژگی‌های فضای سایبری همچنین مرزهای زمانی و مکانی مشارکت سیاسی را بازتعریف کرده‌اند. اعتراضات و جنبش‌هایی که پیش‌تر نیازمند تجمع فیزیکی بودند، اکنون دارای معادل دیجیتالی شده‌اند. کنش‌هایی مانند هشتگ‌سازی، تحصن‌های مجازی و کمپین‌های آنلاین جهانی نشان می‌دهند که کنش سیاسی چگونه می‌تواند از مرزهای جغرافیایی فراتر رفته و آنچه بنت^۱ و سگربرگ^۲ (۲۰۱۳) آن را «کنش ارتباطی» در برابر «کنش جمعی» سنتی می‌نامند، شکل دهد. با وجود این ظرفیت‌های تحول‌آفرین، نقش فضای سایبری ذاتاً رهایی‌بخش نیست. نابرابری‌های دیجیتال- همچون شکاف‌های دسترسی، سوگیری‌های الگوریتمی و سیاست‌گذاری پلتفرم‌ها- بر چگونگی مشارکت افراد و میزان دیده شدن صداهای گوناگون تأثیرگذارند. همچنین، رژیم‌های اقتدارگرا به‌طور فزاینده‌ای در بهره‌برداری از فضای سایبری برای اجرای کارزارهای اطلاعات نادرست و سرکوب دیجیتال مهارت یافته‌اند، و مرز میان آزادی و کنترل در این فضا را تیره‌تر کرده‌اند (Deibert, 2019).

نقش فضای مجازی در بهار عربی

بهار عربی ظرفیت تحول‌آفرین فضای سایبری در بسیج اقدام جمعی، دور زدن سانسور و ایجاد همبستگی فراملی را نمایان ساخت. پلتفرم‌های دیجیتال به بستری برای مشارکت مدنی و بیان سیاسی در محیط‌هایی که چنین آزادی‌هایی

1. Bennett

2. Segerberg

به‌شدت محدود شده بودند، تبدیل شدند. با این حال، فضای سایبری به‌تنهایی نتوانست سرنوشت خیزش‌ها را تعیین کند. در حالی که این فضا، صداها را توانمند ساخت و بسیج را تسریع کرد، اما تحقق تغییرات پایدار به پویایی‌های سیاسی، پاسخ نهادها و تأثیرات بین‌المللی وابسته بود. از این رو، میراث فضای سایبری در بهار عربی نه صرفاً در قدرت آغاز انقلاب، بلکه در بازتعریف شیوه سازماندهی، اشتراک‌گذاری و به چالش کشیدن مخالفت‌های سیاسی در عصر دیجیتال نهفته است.

بهار عربی که در اواخر سال ۲۰۱۰ میلادی آغاز شد و در سال ۲۰۱۱ میلادی سراسر جهان عرب را درنوردید، نقطه عطفی در رابطه میان شهروندان و رژیم‌های اقتدارگرا بود. اعتراضات در کشورهای تونس، مصر، لیبی، سوریه، بحرین و یمن، نتیجه نارضایتی‌های عمیقی مانند بیکاری، فساد، سرکوب دولتی و فقدان نمایندگی دموکراتیک بود. هرچند این عوامل اجتماعی و سیاسی زمینه‌های لازم برای بسیج مردمی را فراهم کردند، اما فضای سایبری نقشی تعیین‌کننده در شکل‌گیری، سرعت و گستردگی این خیزش‌ها ایفا کرد.

فضای سایبری - متشکل از شبکه‌های دیجیتال، پلتفرم‌های آنلاین و اکوسیستم رسانه‌های اجتماعی - به‌عنوان حوزه‌ای عمومی و جایگزین عمل کرد که در آن مطالبات عمومی بیان، روایت‌های سیاسی ساخته، و هویت‌های جمعی شکل گرفتند. در کشورهایی با رسانه‌های سنتی سانسور شده یا دولتی، فضای سایبری به رسانه اصلی اعتراض و مخالفت تبدیل شد. پلتفرم‌هایی مانند فیسبوک، توئیتر، یوتیوب و وبلاگ‌ها، به فعالان امکان دادند تا اعتراضات را سازماندهی، اطلاعات را منتشر و خشونت‌های دولتی را در لحظه افشا کنند (Howard & Hussain, 2013).

در تونس، خودسوزی محمد بوعزیزی در دسامبر ۲۰۱۰ میلادی خشم عمومی را برانگیخت و این خشم به سرعت از طریق رسانه‌های اجتماعی منتشر شد. ویدیوهای اعتراضات و خشونت پلیس به‌طور گسترده‌ای به اشتراک گذاشته شد و حمایت داخلی و بین‌المللی را برانگیخت. در مصر نیز، صفحه فیسبوکی «ما همه خالد سعید هستیم» نقش کلیدی در ایجاد خشم عمومی نسبت به خشونت پلیس داشت و در سازماندهی اعتراضات گسترده میدان تحریر در ژانویه ۲۰۱۱ بسیار مؤثر بود (Khamis & Vaughn, 2011). هشتگ‌هایی مانند #Jan25 و #Tahrir در سطح جهانی ترند شدند و توجه بین‌المللی را به مطالبات معترضان جلب کرده و بر رژیم مبارک فشار وارد کردند.

فضای سایبری همچنین آنچه را که مانوئل کاستلز (۲۰۱۲) «فضای ارتباطی خودمختار» می‌نامد، ممکن ساخت - یعنی محیطی شبکه‌ای که افراد در آن می‌توانند سانسور دولتی را دور بزنند و شکل‌های افقی و غیرمتمرکز بسیج را هماهنگ کنند. این استقلال دیجیتال، نوعی سازمان سیاسی جدید را امکان‌پذیر ساخت که سیال، مشارکتی و تا حد زیادی بدون رهبر بود. فعالان توانستند استراتژی‌ها را جمع‌سپاری کنند، مکان‌های اعتراض را به اشتراک بگذارند و محتوای ویروسی تولید کنند تا حرکت اعتراضی را حفظ و برجسته سازند.

علاوه بر این، ماهیت فراملی فضای سایبری امکان یادگیری بین‌مرزی و همبستگی را فراهم کرد. معترضان در یک کشور می‌توانستند تاکتیک‌های مورد استفاده در کشورهای دیگر را مشاهده، تطبیق و با رسانه‌های بین‌المللی و نهادهای جامعه مدنی ارتباط برقرار کنند. این امر به ایجاد حس مشترک هدف و فوریت در میان کشورهای مختلف کمک کرد. بهار عربی از این منظر، نمونه‌ای از آن چیزی است که پژوهشگران «انتقال دیجیتال» می‌نامند - فرایندی که در آن الگوهای اعتراضی از طریق پلتفرم‌های دیجیتال گسترش می‌یابند (Tufekci & Wilson, 2012).

با این حال، نباید نقش فضای سایبری در بهار عربی را بیش از حد بزرگ جلوه داد. اگرچه ابزارهای دیجیتال در بسیج و ارتباط‌گیری بسیار مؤثر بودند، اما به‌تنهایی برای ایجاد تغییرات ساختاری سیاسی کافی نبودند. در برخی موارد مانند سوریه و لیبی، دولت‌ها با سرکوب خشونت‌آمیز و نظامی کردن فضا پاسخ دادند و خود فضای سایبری به میدان جنگی برای نظارت، تبلیغات و حملات سایبری تبدیل شد (Deibert, 2015). افزون بر این، رژیم‌های اقتدارگرا از آن زمان

تاکنون با توسعه تکنیک‌های سرکوب دیجیتال، از جمله قطع اینترنت، کارزارهای اطلاعات نادرست و آزار فعالان در فضای مجازی، خود را با شرایط جدید تطبیق داده‌اند.

نقش فضای مجازی در بهار عربی مصر

تجربه مصر در بهار عربی، نقش تحول‌آفرین اما پیچیده فضای سایبری در کنشگری سیاسی را نشان می‌دهد. اگرچه ناراضی‌های دیرینه اجتماعی و سیاسی بستر اصلی انقلاب بودند، اما این فضای سایبری بود که مدلی جدید از مقاومت را ممکن ساخت-مدلی غیرمتمرکز، مشارکتی و با دیده‌بانی جهانی. رسانه‌های اجتماعی و ابزارهای دیجیتال به شهروندان قدرت دادند تا روایت خود را بیان کنند، از سانسور عبور کنند و به شکل گسترده علیه رژیم سرکوب‌گر بسیج شوند. با این حال، تجربه پس از انقلاب مصر نیز به ما یادآور می‌شود که کنشگری دیجیتال، با همه قدرتش، جایگزینی برای تغییرات ساختاری سیاسی نیست. میراث فضای سایبری در بهار عربی مصر در بازتعریف کنشگری سیاسی و ایجاد یک حوزه عمومی دیجیتال نهفته است که در آن مقاومت می‌تواند شکل بگیرد و توسعه یابد.

انقلاب مصر در سال ۲۰۱۱ میلادی یکی از بارزترین نمونه‌ها از تأثیر فضای سایبری بر بسیج سیاسی و مقاومت در برابر رژیم‌های اقتدارگرا به شمار می‌رود. هرچند مسائل عمیقی مانند خشونت پلیس، بیکاری، فساد و فقدان آزادی‌های دموکراتیک، بستر اجتماعی و سیاسی لازم برای اعتراضات را فراهم کردند، اما این فضای سایبری بود که ابزارها، زیرساخت و شتاب لازم را برای سازماندهی، مستندسازی و تقویت این مطالبات در سطح ملی و جهانی فراهم آورد. در سال‌های منتهی به انقلاب، فعالان مصری به طور فزاینده‌ای به اینترنت به عنوان فضایی برای بیان سیاسی و مشارکت مدنی روی آوردند. پلتفرم‌های وبلاگ‌نویسی، انجمن‌های آنلاین و یوتیوب برای افشای نقض حقوق بشر، به‌ویژه خشونت‌های نیروهای امنیتی، مورد استفاده قرار گرفتند. به‌طور خاص، جامعه وبلاگ‌نویسان مصر-که به «فضای وبلاگی مصر» مشهور شد-نقش بنیادی در آگاهی‌بخشی نسبت به خشونت دولتی ایفا کرد. پرونده‌هایی مانند شکنجه و مرگ عماد الکبیر در سال ۲۰۰۷ میلادی زمینه‌ساز شکل‌گیری کنشگری دیجیتال بعدی بودند (Eltantawy & Wiest, 2011).

نقطه عطف این روند، پرونده خالد سعید بود؛ جوانی که در ژوئن ۲۰۱۰ میلادی توسط پلیس در اسکندریه به مرگ ضرب و شتم شد. تصاویر تکان‌دهنده‌ای از چهره بی‌جان و آسیب‌دیده او در رسانه‌های اجتماعی منتشر شد و خشم بسیاری از مصری‌ها را برانگیخت. در واکنش، «وائل غنیم»، فعال دیجیتال و مدیر اجرایی گوگل، صفحه‌ای در فیسبوک با عنوان «ما همه خالد سعید هستیم» ایجاد کرد. این صفحه در مدت کوتاهی صدها هزار دنبال‌کننده جذب کرد و به مرکز اصلی سازماندهی کنش‌های اعتراضی بدل شد (Khamis & Vaughn, 2011). این صفحه نه تنها به افشای نقض حقوق بشر پرداخت بلکه دعوت به کنش جمعی کرد و نقش مهمی در هماهنگی اعتراضات ۲۵ ژانویه ۲۰۱۱ میلادی ایفا نمود.

پلتفرم‌های رسانه اجتماعی مانند فیسبوک، توئیتر و یوتیوب نقش کلیدی در هماهنگی عملی اعتراضات داشتند. فعالان از فیسبوک برای اطلاع‌رسانی درباره زمان و مکان اعتراضات استفاده کردند، توئیتر امکان به‌روزرسانی لحظه‌ای و هماهنگی سریع را فراهم ساخت، و یوتیوب ابزاری شد برای انتشار ویدیوهای خشونت دولتی و راهپیمایی‌های جمعی که موجب همبستگی ملی و جلب توجه رسانه‌های جهانی شد (Howard & Hussain, 2013). همچنین استفاده از تلفن همراه، پیامک و روزنامه‌نگاری شهروندی، دامنه و تأثیر این جنبش را گسترده‌تر کرد و مشارکت سیاسی را به شکل غیرمتمرکز و مشارکتی گسترش داد.

فضای سایبری به‌مثابه حوزه عمومی جایگزینی نیز عمل کرد که مصری‌ها در آن درباره اصلاحات سیاسی بحث می‌کردند، روایت‌های جایگزین ارائه می‌دادند و چارچوب‌های رسانه‌های دولتی را به چالش می‌کشیدند. همان‌طور که کاستلز (۲۰۱۲) استدلال می‌کند، اینترنت به‌عنوان «فضای ارتباطی خودمختار» عمل می‌کند؛ محیطی که در آن شبکه‌های افقی هم‌سطح شکل می‌گیرند و کنترل آن برای رژیم‌های اقتدارگرا دشوار است. در مورد مصر، این استقلال دیجیتال برای بسیج گروه‌های اجتماعی متنوع - جوانان، کارگران، روشنفکران، اسلام‌گرایان و سکولارها - زیر چتر یک هدف مشترک، علی‌رغم اختلافات ایدئولوژیک، بسیار حیاتی بود.

با این حال، رژیم حاکم در برابر بسیج دیجیتال منفعل نبود. در اقدامی بی‌سابقه، دولت مصر در ۲۷ ژانویه ۲۰۱۱ اینترنت و شبکه‌های تلفن همراه را به‌طور کامل قطع کرد تا ارتباطات را سرکوب و اعتراضات را از هم بپاشد. اگرچه این اقدام باعث ایجاد اختلال در هماهنگی‌های دیجیتال شد، اما در مقابل، خشم عمومی را شعله‌ور کرد و بسیاری را به خیابان‌ها کشاند (Tufekci & Wilson, 2012). این رخداد، ماهیت متناقض سرکوب دولتی در عصر دیجیتال را نشان داد - اقدامات سرکوب‌گرانه گاه به‌جای کنترل، محرک اعتراضات گسترده‌تر می‌شوند.

نقش فضای مجازی در بهار عربی تونس

انقلاب تونس قدرت فضای سایبری را در کمک به تحولات سیاسی در بسترهای اقتدارگرایانه به‌خوبی نشان داد. در حالی که عوامل ساختاری مانند بی‌عدالتی اقتصادی و سرکوب دولتی زمینه‌ساز انقلاب بودند، این فضای سایبری بود که بستر هماهنگی، ارتباط‌گیری و روایت‌سازی ضد رژیم را فراهم کرد. رسانه‌های اجتماعی، وبلاگ‌ها و شبکه‌های آنلاین، به شهروندان عادی این امکان را دادند تا واقعیت‌های خود را بازگو کنند، به‌طور گسترده بسیج شوند و انحصار اطلاعاتی دولت را بشکنند. تجربه تونس نشان می‌دهد که فضای سایبری لزوماً باعث انقلاب نمی‌شود، اما می‌تواند روند آن را شتاب دهد، دامنه‌اش را گسترش دهد و پیامش را جهانی سازد. انقلاب تونس در سال‌های ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۱ میلادی که به برکناری زین‌العابدین بن‌علی پس از ۲۳ سال حکومت انجامید، به‌عنوان جرقه‌ای شناخته می‌شود که بهار عربی را در سراسر خاورمیانه و شمال آفریقا شعله‌ور ساخت. هرچند مشکلات ساختاری عمیقی همچون بیکاری بالا، فساد سیستماتیک، خشونت پلیسی و فقدان آزادی‌های سیاسی بستر مساعدی برای خیزش مردمی فراهم کرده بود، اما این فضای سایبری بود که نقش حیاتی در شکل‌دهی به شتاب، هماهنگی و دیده‌شدن این انقلاب ایفا کرد.

انقلاب تونس با خودسوزی غم‌انگیز محمد بوعزیزی آغاز شد؛ دستفروشی که در ۱۷ دسامبر ۲۰۱۰ میلادی در اعتراض به آزار پلیس و یأس اقتصادی خود را به آتش کشید. اگرچه این نوع اعتراضات پیش‌تر نیز در منطقه روی داده بود، اما آنچه این رویداد را به نقطه عطفی تاریخی بدل کرد، انتشار سریع آن در فضای مجازی بود. ویدئوهایی از اعتراضات شهر سیدی بوزید، زادگاه بوعزیزی، در یوتیوب بارگذاری شد و گزارش‌های عینی در فیسبوک و توییتر منتشر گشت. با وجود سانسور شدید رسانه‌ها در تونس، فضای سایبری به مجرای برای گردش اطلاعات بدون فیلتر تبدیل شد (Howard & Hussain, 2013).

پلتفرم‌های آنلاین به تونسی‌ها امکان داد تا شکایات خود را به اشتراک بگذارند، سرکوب پلیس را گزارش کنند و در زمان واقعی برای کنش جمعی فراخوان دهند. فعالان، وبلاگ‌نویسان و روزنامه‌نگاران شهروند، تصاویر و ویدئوهایی از تظاهرات را منتشر کردند که به‌سرعت دست‌به‌دست شد و موجب همبستگی ملی گردید. فیسبوک به‌ویژه به پلتفرم اصلی سازماندهی اعتراضات بدل شد و نقشی کلیدی در ارتباط با جوامع مهاجر تونسی در خارج از کشور ایفا

کرد (Allagui & Kuebler, 2011). در شرایطی که روزنامه‌نگاری سنتی در خفقان بود، فضای سایبری شکل جدیدی از تولید اطلاعات و مشارکت سیاسی مشارکتی را ممکن ساخت.

فضای سایبری همچنین به تونس‌ها اجازه داد تا از روایت رسمی حکومت عبور کنند. در دوره حکومت بن‌علی، دولت رسانه‌های دیداری و شنیداری و مطبوعات را به شدت کنترل می‌کرد و تصویری از ثبات و پیشرفت اقتصادی به نمایش می‌گذاشت. رسانه‌های اجتماعی و پلتفرم‌های وبلاگی این انحصار را بر هم زدند و به روایت‌های بدیل که واقعیت سرکوب دولتی و نابرابری اجتماعی را آشکار می‌کردند، امکان ظهور دادند. همان‌طور که کاستلز (۲۰۱۲) می‌گوید، اینترنت یک «فضای ارتباطی خودمختار» است که در آن گفتمان‌های سیاسی از پایین می‌تواند پیام‌های اقتدارگرایانه از بالا را به چالش بکشند.

نقش جامعه مهاجر تونس، به‌ویژه در اروپا، بعد دیجیتال انقلاب را تقویت کرد. مهاجران از رسانه‌های اجتماعی برای به اشتراک‌گذاری تصاویر سانسورنشده، سازماندهی تظاهرات همبستگی و جلب توجه رسانه‌های جهانی استفاده کردند. شبکه‌های فراملی کمک کردند تا مطالبات محلی در قالب مسائلی جهانی بازنمایی شوند و انقلاب تونس نه‌تنها به‌عنوان یک مسئله ملی، بلکه به‌عنوان رویدادی با بازتاب جهانی مطرح شود (Lim, 2012).

رژیم بن‌علی تلاش کرد با استفاده از نظارت دیجیتال، سانسور و حملات سایبری، این تهدیدها را کنترل کند. هکرهای دولتی به حساب‌های فیسبوک فعالان نفوذ کرده و از طریق فیشینگ، گذرواژه‌ها را به دست آورده و صفحات معترضین را مسدود کردند. اما این سرکوب دیجیتال ناکارآمد بود. هنگامی که بن‌علی در ۱۴ ژانویه ۲۰۱۱ میلادی از کشور گریخت، روشن شد که فضای سایبری نقش مهمی در تضعیف سلطه دولت بر گفتمان عمومی و بسیج شهروندان ایفا کرده است.

نتیجه‌گیری

جنبش‌های بهار عربی در تونس و مصر، به‌عنوان نقطه عطفی در تاریخ معاصر خاورمیانه، نشان‌دهنده تحول عمیق در نقش فناوری‌های دیجیتال و فضای مجازی در بسیج سیاسی و اجتماعی هستند. این پژوهش با تمرکز بر دو کشور تونس و مصر، به بررسی سازوکارهای اثرگذاری رسانه‌های اجتماعی بر کنش‌های سیاسی پرداخته و نشان می‌دهد که این پلتفرم‌ها نه‌تنها به‌عنوان ابزارهای ارتباطی، بلکه به‌مثابه زیرساخت‌های جدید قدرت و مقاومت عمل کرده‌اند. یافته‌های این مطالعه حاکی از آن است که فضای مجازی در سه سطح کلیدی نقش ایفا کرده است: سازماندهی اعتراضات، دور زدن سانسور دولتی، و شکل‌دهی به گفتمان‌های بدیل. با این حال، این نقش در بستر ساختارهای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی خاصی معنا یافته و نمی‌توان آن را به‌تنهایی عامل تغییر دانست.

۱. فضای مجازی به‌عنوان بستری برای سازماندهی و بسیج سیاسی

در هر دو کشور تونس و مصر، رسانه‌های اجتماعی مانند فیسبوک، توئیتر و یوتیوب به ابزارهای حیاتی برای هماهنگی اعتراضات تبدیل شدند. در مصر، صفحه فیسبوکی «ما همه خالد سعید هستیم» نه‌تنها خشونت پلیس را افشا کرد، بلکه هسته اصلی سازماندهی تظاهرات میدان تحریر شد. در تونس نیز، انتشار ویدیوهای اعتراضات و خودسوزی محمد بوعزیزی در فضای مجازی، خشم عمومی را شعله‌ور ساخت و اعتراضات پراکنده را به جنبشی فراگیر تبدیل کرد. این پلتفرم‌ها با امکان ارتباط افقی و غیرمتمرکز، الگوهای سنتی بسیج سیاسی را دگرگون کردند و به شهروندان عادی اجازه دادند تا بدون نیاز به رهبری متمرکز، در فرایندهای سیاسی مشارکت کنند. نظریه «قدرت شبکه‌ای» کاستلز (۲۰۱۲) به‌خوبی توضیح می‌دهد که چگونه این فضاها به «شبکه‌های خودمختار» تبدیل شدند که در برابر کنترل دولت‌ها مقاومت کردند.

۲. دور زدن سانسور و بازتعریف حوزه عمومی

یکی از مهم‌ترین دستاوردهای فضای مجازی در بهار عربی، شکستن انحصار اطلاعاتی رژیم‌های اقتدارگرا بود. در تونس، جایی که رسانه‌های سنتی تحت کنترل شدید دولت بودند، وبلاگ‌ها و شبکه‌های اجتماعی به فضایی برای انتشار روایت‌های مستقل تبدیل شدند. در مصر نیز، فعالان با استفاده از توئیتر و یوتیوب، خشونت‌های دولتی را مستند کردند و توجه جهانی را جلب نمودند. این فرایند، حوزه عمومی دیجیتال را ایجاد کرد که در آن گفتمان‌های ضدحکومتی امکان ظهور یافتند. به گفته کاستلز (۲۰۰۹)، اینترنت به «فضای جریان‌ها» تبدیل شد که در آن معنا و قدرت به صورت افقی مبادله می‌شود. با این حال، دولت‌ها نیز به سرعت به این فضا واکنش نشان دادند؛ از قطع اینترنت در مصر تا حملات سایبری به فعالان در تونس. این تنش‌ها نشان می‌دهد که فضای مجازی به میدانی برای نبرد بین اقتدارگرایی و دموکراسی تبدیل شده است.

۳. محدودیت‌های فضای مجازی و نقش عوامل ساختاری

اگرچه این پژوهش بر نقش تحول‌آفرین رسانه‌های اجتماعی تأکید دارد، اما نشان می‌دهد که این ابزارها به تنهایی نمی‌توانند تغییرات سیاسی پایدار ایجاد کنند. در مصر، سقوط مبارک به بازگشت اقتدارگرایی نظامی انجامید و در تونس، اگرچه گذار دموکراتیک آغاز شد، اما چالش‌های اقتصادی و اجتماعی باقی ماندند. این نتایج بیانگر آن است که فضای مجازی بیشتر یک عامل تسهیل‌گر است تا علت اصلی تغییر. به عبارت دیگر، رسانه‌های اجتماعی می‌توانند شتاب‌دهنده اعتراضات باشند، اما نتایج نهایی به عواملی مانند ساختارهای حکومتی، حمایت نظامی، و زمینه‌های اقتصادی-اجتماعی وابسته است. همان‌طور که هوارد و حسین (۲۰۱۳) اشاره می‌کنند، این فناوری‌ها «موج چهارم دموکراسی» را ایجاد نکرده‌اند، بلکه به ابزاری برای تقویت صدای معترضان تبدیل شده‌اند.

۴. پیامدهای بلندمدت و درس‌هایی برای آینده

تجربه تونس و مصر نشان می‌دهد که فضای مجازی هم فرصت‌ها و هم تهدیدهایی برای کنشگری سیاسی ایجاد می‌کند. از یک سو، این فضا به شهروندان امکان داده تا در رژیم‌های بسته مشارکت سیاسی داشته باشند و از سوی دیگر، دولت‌ها نیز راهکارهای جدیدی برای نظارت و سرکوب دیجیتال توسعه داده‌اند. امروزه، ما شاهد ظهور «اقتدارگرایی دیجیتال» هستیم که در آن رژیم‌ها از ابزارهایی مانند نظارت انبوه، اطلاعات نادرست، و قطع اینترنت برای خفه کردن صدای معترضان استفاده می‌کنند (دیبرت، ۲۰۱۹). بنابراین، آینده کنشگری سیاسی در گروهی تعادل بین قدرت شبکه‌ای شهروندان و توانایی دولت‌ها برای کنترل این فضاهاست.

بهار عربی به‌ویژه در تونس و مصر، نشان داد که فضای مجازی می‌تواند توانمندساز کنش جمعی باشد، اما نمی‌تواند جایگزین تحولات ساختاری شود. رسانه‌های اجتماعی به معترضان ابزاری برای سازماندهی، اطلاع‌رسانی و همبستگی دادند، اما پیروزی نهایی آن‌ها به عواملی فراتر از فضای دیجیتال وابسته بود. این پژوهش بر نیاز به درک پیچیده‌تر از رابطه بین فناوری و تغییر سیاسی تأکید دارد؛ رابطه‌ای که در آن فناوری نه علت، بلکه تسهیل‌گر فرایندهای سیاسی است. در جهان امروز، فضای مجازی به‌عنوان یکی از ارکان اصلی کنشگری سیاسی باقی خواهد ماند، اما آینده آن به توانایی کنشگران برای تطبیق با راهکارهای سرکوب دولتی و همچنین به نقش جامعه بین‌المللی در حمایت از حقوق دیجیتال بستگی دارد.

منابع

- Allagui, I., & Kuebler, J. (2011). "The Arab Spring and the Role of ICTs: Editorial Introduction." *International Journal of Communication*, 5, 1435–1442.

2. Anderson, L. (2011). *Demystifying the Arab Spring: Parsing the Differences Between Tunisia, Egypt, and Libya*. *Foreign Affairs*, 90(3), 2–7.
3. Aouragh, M., & Alexander, A. (2011). The Egyptian Experience: Sense and Nonsense of the Internet Revolution. *International Journal of Communication*, 5, 1344–1358.
4. Bayat, A. (2010). *Life as Politics: How Ordinary People Change the Middle East*. Stanford University Press.
5. Bennett, W. L., & Segerberg, A. (2013). *The Logic of Connective Action: Digital Media and the Personalization of Contentious Politics*. Cambridge University Press.
6. Bowen, G. A. (2009). *Document analysis as a qualitative research method*. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27–40. <https://doi.org/10.3316/QRJ0902027>
7. Breuer, A. (2012). *The Role of Social Media in Mobilizing Political Protest: Evidence from Tunisia*. German Development Institute Discussion Paper.
8. Bryman, A. (2016). *Social Research Methods* (5th ed.). Oxford University Press.
9. Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
10. Castells, M. (2009). *Communication Power*. Oxford University Press.
11. Castells, M. (2012). *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*. Cambridge: Polity Press.
12. Castells, M. (2012). *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*. Polity Press.
13. Chivvis, C. S. (2014). *Toppling Qaddafi: Libya and the Limits of Liberal Intervention*. Cambridge University Press.
14. Deibert, R. (2015). *Black Code: Surveillance, Privacy, and the Dark Side of the Internet*. Signal.
15. Deibert, R. (2019). The Road to Digital Unfreedom: Three Painful Truths About Social Media. *Journal of Democracy*, 30(1), 25-39.
16. Eltantawy, N., & Wiest, J. B. (2011). “The Arab Spring: Social Media in the Egyptian Revolution.” *International Journal of Communication*, 5, 1207–1224.
17. Eltantawy, N., & Wiest, J. B. (2011). Social Media in the Egyptian Revolution: Reconsidering Resource Mobilization Theory. *International Journal of Communication*, 5, 1207–1224.
18. Freedom House. (2010). *Freedom in the World Reports*. <https://freedomhouse.org>
19. Grewal, S. (2021). *The success of Tunisia’s democratic experiment*. Brookings Institution.
20. Howard, A., & Hussain, M. (2011). *The Role of Digital Media*. *Journal of Democracy*, 22(3), 35–48.
21. Howard, P. N., & Hussain, M. M. (2013). *Democracy's Fourth Wave? Digital Media and the Arab Spring*. Oxford University Press.
22. Howard, P. N., & Hussain, M. M. (2013). *Democracy's Fourth Wave? Digital Media and the Arab Spring*. Oxford University Press.
23. ILO. (2011). *Global Employment Trends for Youth 2011*. International Labour Organization.
24. International Telecommunication Union. (2011). *Measuring the Information Society Report*.
25. Khamis, S., & Vaughn, K. (2011). “Cyberactivism in the Egyptian Revolution: How Civic Engagement and Citizen Journalism Tilted the Balance.” *Arab Media & Society*, 14.
26. Khondker, H. H. (2011). Role of the New Media in the Arab Spring. *Globalizations*, 8(5), 675–679.

27. Kirkpatrick, D. D. (2013). *Into the Hands of the Soldiers: Freedom and Chaos in Egypt and the Middle East*. Viking.
28. Lim, M. (2012). Clicks, Cabs, and Coffee Houses: Social Media and Oppositional Movements in Egypt. *Journal of Communication*, 62(2), 231–248.
29. Matthiesen, T. (2013). *Sectarian Gulf: Bahrain, Saudi Arabia, and the Arab Spring That Wasn't*. Stanford University Press.
30. Ottaway, M. (2011). *The New Moroccan Constitution: Real Change or More of the Same?* Carnegie Endowment for International Peace.
31. Phillips, C. (2016). *The Battle for Syria: International Rivalry in the New Middle East*. Yale University Press.
32. Prior, L. (2003). *Using Documents in Social Research*. SAGE Publications.
33. Rid, T. (2020). *Active Measures: The Secret History of Disinformation and Political Warfare*. Farrar, Straus and Giroux.
34. Salisbury, P. (2015). *Yemen: Stemming the Rise of a Chaos State*. Chatham House.
35. Scott, J. (1990). *A Matter of Record: Documentary Sources in Social Research*. Polity Press.
36. Stepanova, E. (2011). The Role of Information Communication Technologies in the “Arab Spring”. Moscow: Carnegie Moscow Center.
37. Sunstein, C. R. (2018). *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*. Princeton University Press.
38. The Economist. (2016, January 9). Charting five years since the onset of the Arab spring. The Economist. URL: <https://www.economist.com/graphic-detail/2016/01/11/the-arab-spring-five-years-on>
39. Transparency International. (2010). *Corruption Perceptions Index*. <https://transparency.org>
40. Tufekci, Z., & Wilson, C. (2012). Social Media and the Decision to Protest: Observations From Tahrir Square. *Journal of Communication*, 62(2), 363–379.
41. UNDP. (2010). *Human Development Report: The Real Wealth of Nations*.
42. World Bank. (2011). *World Development Indicators*. <https://databank.worldbank.org>
43. Yin, R. K. (2018). *Case Study Research and Applications: Design and Methods* (6th ed.). SAGE Publications.